

ВИЯВЛЕННЯ ТА ОСМИСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ В ОБРАЗАХ МОВНОЇ СВДОМОСТІ НОСІЇВ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

Терехова Д. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Дослідження мовної свідомості за допомогою асоціативного експерименту дає можливість виявити не лише системність змісту образу свідомості, що стоїть за словом у певній культурі, а й системність мовної свідомості як цілого, вони репрезентують унікальність образу світу в кожній культурі.

У статті подано психолінгвістичний аналіз асоціативних полів слова-стимулу СТАРІСТЬ та його корелятивів у російській та білоруській мовах за матеріалами вільного асоціативного експерименту. Виявлено спільне й відмінне в мовній свідомості східних слов'ян.

Ключові слова: образ світу, мовна свідомість, асоціативний експеримент, асоціативне поле.

Исследования языкового сознания с помощью ассоциативного эксперимента дают возможность выявить не только системность содержания образа сознания, стоящего за словом в определенной культуре, но и системность языкового сознания как целого; они репрезентируют уникальность образа мира в каждой культуре.

В статье представлен психолингвистический анализ ассоциативных полей слова-стимула СТАРІСТЬ и его коррелятивов в русском и белорусском языках на материале свободного ассоциативного эксперимента. Выявлено общее и отличительное в языковом сознании восточных славян.

Ключевые слова: образ мира, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле.

Language consciousness investigations conducting by means of associative experiments permit to represent the system of language consciousness (not only the extent of a certain words in their reflections in mind) as a coherent and cohesive unit. It shows a unique picture of the world in each culture.

The article deals with psycholinguistic analysis of associative fields of the word-stimuli СТАРІСТЬ (oldness) and its correlatives in both Russian and Byelorussian (based on free associative experiment). Common and specific features of language and mentality of East Slavic Peoples.

Keywords: the reflection of the world, language consciousness, associative experiment, associative field.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок із науковими завданнями. Однією з провідних проблем сучасної психолінгвістики є вивчення образу світу представників різних етносів як фундаментальної складової їх культури.

Міжкультурні зіставлення мовної свідомості різних народів є надзвичайно актуальними, оскільки репрезентують національно-культурні особливості зіставляваних фрагментів образів світу, що стоять за словом у певній мові. Як зауважує О. О. Залевська, “до розгляду національно-культурної специфіки певних аспектів або фрагментів картини світу дослідники підходять з різних позицій: одні беруть за вихідне мову, аналізують установлені факти міжмовної подібності або розбіжностей крізь призму мовної системності й говорять про мовну картину світу; для інших вихідною є культура, мовна свідомість членів певної лінгвокультурної спільноти, у центрі уваги опиняється образ світу... Поступово відбувається усвідомлення необхідності

рішучої переорієнтації таких досліджень із зіставного аналізу мовних систем на вивчення національно-культурної специфіки реального функціонування мови та пов'язаних з нею культурних цінностей, мовної свідомості, мовної / лінгвокультурної компетенції тощо" [1, с. 40].

Поняття "образ світу" і "мовна свідомість" більше двадцяти п'яти років активно досліджуються психолінгвістами в багатьох аспектах. Традиційно образ світу розуміють як відбиття в психіці індивіда предметного світу, опосередковане предметними значеннями, і таким, що відповідає когнітивним схемам та піддається свідомій рефлексії. Мовну свідомість провідні вчені розглядають як одну з форм образу світу народу, вербальний еквівалент етнокультурної свідомості, сукупність образів свідомості, виражених мовними засобами (лексемами, словосполученнями, фразеологізмами, текстами, асоціативними полями та асоціативними тезаурусами як сукупністю цих полів) [4, с. 26].

Найбільш розробленим у психолінгвістиці методом дослідження мовної свідомості є асоціативний експеримент. На думку Є. Ф. Тарасова, асоціативне поле – це експериментально створений артефакт, який автори "Асоціативного тезаурусу російської мови" (1993 – 1999) ставлять в один ряд з такими формами фіксації загальнонаціонального словника, як академічні граматики та тлумачні словники [4, с. 24]. Кожне асоціативне поле відображає певну ділянку мовної свідомості окремого народу.

Запропонована робота ґрунтується на матеріалі асоціативних експериментів, проведених в Україні, Росії, Білорусі на початку XXI століття.

Постановка завдання. Завданням статті є аналіз асоціативних полів стимулів-корелятивів СТАРІСТЬ / СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ у трьох східнослов'янських мовах, які було одержано внаслідок проведення вільного асоціативного експерименту серед студентів гуманітарних та технічних вищих навчальних закладів трьох країн (по сто представників від кожного народу), виявлення загальних та етнокультурних рис образів мовної свідомості молодих українців, росіян та білорусів.

Актуальність дослідження. Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу переконатися в актуальності вивчення національно-культурної специфіки мовної свідомості певного народу (див., напр.: Агаркова, 2004; Балуш, 2005; Безкоровайна, 2004; Воркачов, 2002; Голікова, 2003; Голубовська, 2002; Дашиєва, 2000; Іваницький, 2005; Іватович, 2005; Карасик, 2004; Караулов, 2000; Михалкіна, 2005; Незговорова, 2004; Радзівська, 1999; Романовська, 2005; Селіванова, 2006; Стернін, 2003; Тарасов, 2004, 2008; Терехова, 2008, 2010; Уфимцева, 2005, 2009; Хижняк, 2000; Шершньова, Тхорик, 2001 тощо). Проте більшість досліджень спрямовано на вивчення окремих концептів або слів-стимулів, комплексного всебічного підходу до виявлення національно-культурної специфіки мовної свідомості представників певного етносу поки що не здійснено.

Актуальність роботи пояснюється активним розробленням сучасними лінгвістами, психолінгвістами проблем етнокультурної специфіки мовної свідомості представників різних народів та міжкультурної комунікації.

Наукові результати випливають із наслідків аналізу структури асоціативних полів СТАРІСТЬ / СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ у зіставлюваних мовах, виявляються у встановленні спільних та відмінних рис образів мовної свідомості українців, росіян та білорусів. Проаналізовані асоціативні поля стимулів-корелятивів є вербальною репрезентацією їх мовної свідомості, "фрагментами" загальних образів світу цих народів.

Асоціативне поле стимулу СТАРІСТЬ складають 100 асоціацій українських респондентів, у тому числі 50 асоціатів, 31 асоціація має одиничну частотність. Асоціативні поля слів-стимулів СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ також складають по 100 реакцій, відмов немає, у тому числі 52 асоціати, 37 одиничних реакцій входить до асоціативного поля російської мови, 51 асоціат і 35 одиничних реакцій – до поля білоруської мови.

Найчастотніші асоціації становлять ядра асоціативних полів. Їх подано в таблиці нижче:

Таблиця 1

**Ядра асоціативних полів
слів-стимулів СТАРІСТЬ / СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ**

№ з/п	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова
1.	<i>не радість (12)</i>	<i>не радость (12)</i>	<i>бабуля (11)</i>
2.	<i>молодість (7)</i>	<i>мудрость (8)</i>	<i>не радасць (10)</i>
3.	<i>мудрість (7)</i>	<i>седина (7)</i>	<i>моладасць (6)</i>
4.	<i>дідусь (5)</i>	<i>молодость (5)</i>	<i>мудрасць (6)</i>
5.	<i>пенсія (5)</i>	<i>морщины (5)</i>	<i>хвароба (6)</i>
6.	<i>бабуся (4)</i>	<i>дед (4)</i>	<i>дзед (4)</i>
7.			<i>смерць (4)</i>

У цілому спостерігаємо здебільшого ідентичні реакції, розміщені залежно від частотності, яка вказує на ступінь актуальності певного поняття при сприйнятті стимулу для представників того чи іншого східнослов'янського народу. Так, наприклад, у свідомості українців та росіян найбільш тісний зв'язок запропонованих стимулів зі словами *не радість (12) / не радость (12)*, навіть частотність збігається. В асоціативному полі білоруської мови ця реакція займає другу позицію за частотністю (*не радасць (10)*), а найчастотнішою виявилася асоціація *бабуля (11)*, проте її кількісні показники з наступною реакцією відрізняються несуттєво. Високі показники частотності асоціації *не радість* та її відповідників у трьох мовах пояснюються тісними зв'язками між запропонованим стимулом і реакцією, що зафіксовано у прислів'ях східнослов'янських народів: *Старість – не радість / Старость – не радость / Старасць – не радасць, а смерць – не пацеха*.

Друга за частотністю реакція в ядрі асоціативного поля української мови – *молодість (7)*, у ядрах асоціативних полів російської та білоруської мов відповідні реакції займають четверту і третю позиції. Антонімічні поняття звичайно є дуже частотними, оскільки у свідомості респондентів такий зв'язок між словами є одним з найбільш стійких. Однак ступінь актуальності цього поняття відповідно до стимулу є різним у представників трьох народів, на що вказує відповідне їх місце в ядрах асоціативних полів.

Третю позицію за частотністю в ядрі асоціативного поля української мови займає реакція *мудрість (7)*. Для респондентів-росіян це поняття є більш актуальним, тому відповідна асоціація займає друге місце (*мудрость (8)*), а для респондентів-білорусів є менш значущим і посідає четверте місце (*мудрасць (6)*). Наявність стійкого зв'язку між поняттями “старість” і “мудрість” підтверджується й перлинами усної народної творчості східних слов'ян, прислів'ями і приказками, наприклад: *Час робить людину мудрішою. Слухай старих людей, то чужого розуму наберешся і свого не зубиши. Старого чоловіка для поради держи / Разум приходит с возрастом / Старасць – слабая на ногі, моцная на розум*.

До ядра асоціативного поля української мови майже з однаковою частотністю входять також асоціації *дідусь (5)*, *бабуся (4)*. Зрозуміло, що реакції з вказівкою на вік людини також мають тісні зв'язки зі словом-стимулом, яке засвідчує відповідний період життя людини, тому в ядрах трьох мов зустрічаються відповідні реакції, наприклад, у російській мові: *дед (4)*. Як уже було зазначено вище, в асоціативному полі білоруської мови це найчастотніша реакція – *бабуля (11)* та менш частотна, близька до периферії асоціація *дзед (4)*. Таке розміщення слів у ядрі асоціативного поля відображає об'єктивний стан речей: тривалість життя жінок похилого віку звичайно більша, ніж чоловіків, про що свідчать статистичні дані досліджень на пострадянському просторі. Чому ця риса найбільш потужно виявилася саме в респондентів-

білорусів, можемо припустити, що це збережена в ментальній пам'яті народу інформація про Велику Вітчизняну війну, під час якої Білорусь найбільше постраждала, велика кількість людей загинула, насамперед чоловіків, а жінки зістарилися під тягарем горя й тяжкої праці. Це лише припущення, проте, як засвідчують дослідження інших асоціативних полів, цей фактор є найбільш вагомим для представників білоруського народу серед інших східнослов'янських народів і час від часу виявляється в асоціаціях.

У ядрах асоціативних полів наявні певні ознаки цього періоду життя людини, супровідні явища, наприклад, у респондентів-росіян і респондентів-білорусів це показники фізичного стану людини: *морщини (5) / хвороба (6), смерть (4)*; у респондентів-українців – соціальна захищеність літньої людини (*пенсія (5)*).

Отже, аналіз ядер асоціативних полів дає можливість виявити перші риси подібності та розбіжності в мовній свідомості представників трьох народів.

Для аналізу асоціативного поля загалом використано методику асоціативного гешталту, який надає можливість детально показати його структуру та наповнення, що є дуже важливим для міжкультурного зіставлення виучуваних слів-стимулів. Й. А. Стернін визначав гештальт як закріплений за словом цілісний образ, який поєднує чуттєві та раціональні елементи, а також об'єднує динамічні та статичні аспекти відображуваного об'єкта або явища [3, с. 57].

“Асоціативний гештальт” виявляється у випадку, коли асоціати тяжіють до певних характеристик, групуючись природним шляхом навколо кількох (звичайно частотних в асоціативній статті) реакцій, які позначають певний набір мисленневих образів – концептів. Ці концепти в загальному вигляді “сигналізують” про типові зв'язки референта, позначеного в певній культурі вихідним словом, тому “асоціативний гештальт” можна використовувати як інструмент для міжкультурного зіставлення даних [2, с.119].

Обсяг статті не дає можливості подати в розгорнутому вигляді гешталти кожного з досліджуваних слів-корелятивів, тому обмежимося підсумковою таблицею, у якій відображено виявлені зони гешталтів та їхній обсяг у відсотковому складі:

Таблиця 2

**Зони гешталтів асоціативних полів
стимулів СТАРІСТЬ / СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ**

№ з / п	Зони гешталтів	Українська мова, %	Російська мова, %	Білоруська мова, %
1.	Фізичний стан людини	13	21	14
2.	Ремінісценції	12	15	10
3.	Ознаки	12	10	15
4.	Люди	12	6	21
5.	Періоди життя людини	7	6	6
6.	Емоційний стан людини	10	4	2
7.	Ставлення	6	12	8
8.	Матеріальний стан	6	5	1
9.	Почуття	3	1	-
10.	Смерть	5	4	4
11.	Порівняння	2	3	4
12.	Атрибути	2	4	2
13.	Діяльність	2	2	2
14.	Риси характеру людини	2	1	-
15.	Характеристики	2	-	3
16.	Частини тіла людини	1	2	-
17.	Життя	1	-	2

Продовження таблиці 2

18.	Час	1	-	1
19.	Відпочинок	1	-	-
20.	Час доби	1	-	-
21.	Історія	-	-	1
22.	Небо	-	-	1
23.	Пора року	-	-	1
Усього зон		20	14	18

Порівнюючи гешталти асоціативних полів у трьох мовах, зазначимо їх подібність за структурою, за наявністю виділених зон, що пояснюється об'єктивними особливостями сприйняття поняття “старість” та існуванням в образах свідомості представників трьох народів загальних констант. На фоні значної схожості спостерігаємо й певні розбіжності.

Кількість зон гешталтів у трьох мовах не збігається: найбільше зон – 20 – у гешталті української мови, 18 зон – у гешталті білоруської мови, 14 зон – у гешталті російської мови.

Виявлено розбіжності в ядрах гешталтів – у двох найбільших за обсягом зонах. Порівняємо їх у трьох мовах:

Таблиця 3

**Ядра гешталтів асоціативних полів
стимулів СТАРІСТЬ / СТАРОСТЬ / СТАРАСЦЬ**

№ з / п	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова
1.	Зона “Фізичний стан людини” (13 %)	зона “Фізичний стан людини” (21 %)	зона “Люди” (21 %)
2.	зона “Ремінісценції” (12 %), “Ознаки” (12 %), “Люди” (12 %)	зона “Ремінісценції” (15 %)	зона “Ознаки” (15 %).

Ядро гешталту стимулу СТАРІСТЬ становлять такі зони: I – “Фізичний стан людини” (13 %); II – “Ремінісценції” (12 %), “Ознаки” (12 %), “Люди” (12 %). У російській мові ядро гешталту слова-стимулу СТАРОСТЬ складають зони: I – “Фізичний стан людини” (21 %); II – “Ремінісценції” (15 %). У білоруській мові до ядра гешталту входять зони: I – “Люди” (21 %); II – “Ознаки” (15 %).

Зона “Фізичний стан людини” в гешталтах української (13 %) та російської мов (21 %) представлена найбільшою кількістю асоціацій: *зморишки (3), борода (2), квалість (2), немічність (2), важко, сухість, хвороби / седина (7), морицины (5), возраст (3), немоць (2), ветхость, дряблость, недуг, седые волосы*. Таким чином, досліджуване слово-стимул асоціюється насамперед з фізичними характеристиками, зовнішніми ознаками людини похилого віку. Другу позицію в обох гешталтах займає зона “Ремінісценції” (12 % та 15 % відповідно): *не радість (12) / не радость (12), радость (2), не в радость*, – асоціації засвідчують тісний зв'язок між словами у сталих виразах.

Разом із зазначеною вище зоною в гешталті української мови другу позицію за обсягом реакцій займають ще дві: зона “Ознаки” (12 %): *мудрість (7), безпорадність (2), досвід, самотність, одна* (таку саму позицію займає відповідна зона і в гешталті білоруської мови (15 %): *мудрасць (6), вопыт (2), спакой (2), адзінота, безпаможнасць, 180 лет (р.), тишина (р.), шэрасць*), – та зона “Люди” (12 %): *дідусь (5), бабуся (4), баба, дід*.

Зона “Люди” (21 %) у гештальті білоруської мови займає першу позицію: *бабуля (11), дзед (4), мужчыны, баба, дзед і баба, дзядок, дзядуля, старушка (р.)*, отже поняття “старість” пов’язується в мовній свідомості білоруських респондентів насамперед з людиною похилого віку. Тенденція, виявлена при розгляді ядер асоціативних полів, щодо більшої кількості асоціацій на позначення осіб жіночої статі, ніж чоловічої, за частотністю зберігається і в ядрі гешталю.

Деякі зони наявні в окремих гештальтах. Наприклад, зона “Відпочинок” (*відпочинок*) входить до складу гешталю української мови; зони “Історія” (*гісторыя*), “Небо” (*неба*) – до складу гешталю білоруської мови.

У подібних зонах гештальтів спостерігаємо якісні й кількісні відмінності. Різний обсяг зон визначає їх місце в ієрархії зон гештальтів трьох мов. Так, наприклад, зона “Емоційний стан людини” представлена різним обсягом: 10 % у гештальті української мови, 4 % – російської мови, 2 % – білоруської мови. Спостерігаємо також відмінності в якісному складі зазначеної зони в кожному гештальті, наприклад: *сум (3), муки, печаль, смуток, сором, страх / радість (2), печаль, скука, страх / сум (2)*. Переважна більшість асоціацій цієї зони у представників трьох народів є негативними.

Зона “Ставлення” має такий обсяг: 6 % у гештальті української мови (*жах (3), доживання, кінець, повага*), 12 % у гештальті російської мови (*конец, жалко, не беда, почет, счастье*), 8 % у гештальті білоруської мови (*бяда, навага, дапамога, шкода*). Отже, асоціації й цієї зони здебільшого негативного плану (*жах (3), доживання / бяда*), тільки респонденти-росіяни вбачають у цьому періоді життя щось світле й приємне (СТАРОСТЬ – *не беда, счастье*). У представників трьох народів старість і люди похилого віку викликають повагу (наприклад, *повага / почет / навага*) та співчуття (*жалко / шкода*), бажання допомогти (*дапамога*). Це є важливим, оскільки відображає сформовані в молодого покоління цінності.

Зона “Матеріальний стан” має такий обсяг у гештальтах: 6 % у гештальті української мови, 5 % – російської мови, 1 % – білоруської мови. За якісним складом: *пенсія (5), бідність / бедность (3), пенсія / пенсія*, – спостерігаємо здебільше подібність асоціацій, які засвідчують недостатній ступінь соціального захисту людей похилого віку в суспільстві.

Таким чином, проведений зіставний психолінгвістичний аналіз показав спільні ознаки та національно-культурні особливості мовної свідомості представників українського, російського та білоруського народів. Сукупність виділених зв’язків у складі кожного асоціативного поля відтворює типову для певної національної культури модель референта, який відповідає стимулу в навколишній носія певної мови реальності. Відсоткові показники обсягу кожної зони у складі асоціативних гештальтів ілюструють специфіку образів свідомості та динаміку переваг в асоціативній поведінці носіїв певної культури [2, с. 123].

У подальшому для всебічного вивчення поданого слова-стимулу та його корелятивів буде здійснено аналіз низки спрямованих асоціативних експериментів для виявлення рис подібності та відмінності в даному фрагменті мовної свідомості представників українського, російського та білоруського народів.

Література

1. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию / А. А. Залевская // Языковое сознание и образ мира. Сборник статей [отв. ред. Н. В. Уфимцева]. – М. : Институт языкознания РАН, 2000. – С. 39-53.
2. Марковина И. Ю., Данилова Е. В. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения “ассоциативного гештальта” текстов оригинала и перевода / И. Ю. Марковина, Е. В. Данилова // Языковое сознание и образ мира: Сборник статей / [отв. ред. Н. В. Уфимцева]. – М. : Институт языкознания РАН, 2000. – С. 116-132.

3. Стернин И. А., Быкова Г. В. Концепты и лакуны / И. А. Стернин, Г. В. Быкова // Языковое сознание: формирование и функционирование / [отв. ред. Н.В. Уфимцева]. – М. : Институт языкознания РАН, 1998. – С. 53-59.
4. Тарасов Е. Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания / Е. Ф. Тарасов // Языковое сознание и образ мира: Сборник статей / [отв. ред. Н.В. Уфимцева]. – М. : Институт языкознания РАН, 2000. – С. 24–32.

Джерела ілюстративного матеріалу

5. Забылин М. Русский народ: обычаи, обряды, предания, суеверия / М. Забылин. – М. : Русская книга, 1996. – 496 с.
6. Луговая Т. М. Русские пословицы и поговорки / Т. М. Луговая. – М. : Издательский дом “Диалог”, 2004. – 543 с.
7. Українські прислів'я і приказки / Упорядник Т. М. Панасенко. – Харків : Фоліо, 2006. – 351 с.
8. Яновскі Ф. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. – Выданне другое, дапоўненае. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1962. – 555 с.